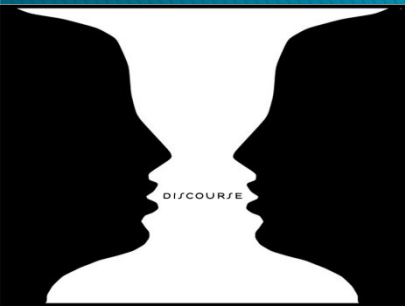


# Diskurzivní analýza

Kateřina Zábrodská, Ph.D.

Psychologický ústav AVČR  
[zabrodsk@psu.cas.cz](mailto:zabrodsk@psu.cas.cz)



Metodologie psychologie  
Kvalitativní přístup  
FSS MU, 20. 4. 2010

# Současná metodologie

- ▶ Současný stav metodologie: odklon od představy, že lze použít jednu metodu k odhalení pravdy (Gergen, 1999).
- ▶ Existuje množství perspektiv, které mohou být objasněny prostřednictvím různých metodologických postupů:
  - Pozorování, interview, introspekce, focus groups, deníky
  - Zakotvená teorie, etnografie, diskurzivní analýza, narativní analýza, fenomenologická analýza
  - Performativní etnografie, autoetnografie, kolektivní biografie, psaní
- ▶ DA je jedním z hlavních paradigmat soudobé kritické sociální psychologie (Hepburn, 2003; Tuffin, 2005):
  - považuje výzkum za neoddělitelný od otázek politiky, morálky a sociální změny (Hepburn, 2003)

# Kontext: paradigmatata vědeckého zkoumání

- Základní teoretická paradigmatata a perspektivy:
  - **Pozitivismus a postpozitivismus:** sociologie jako objektivní věda, model přírodních věd = *predikce*
  - **Konstruktivismus, interpretativní přístup, hermeneutika:** studium lidí se od přírodních věd zásadně liší, klíčové je zkoumání utváření významu reality = *porozumění*
  - **Kritické přístupy:** Kritická a Marxistická teorie, feminismus = *emancipace*
  - **Postmoderní přístupy:** dekonstruktivismus, Queer Theory, kulturní studia, feminismus = *dekonstrukce*
- **Znaky „post-výzkumných“ strategií:**
  - *Kritičnost a sociální angažovanost, různorodost, kreativita, proces a změna, orientace na otázky moci, autority a reflexivity, interdisciplinarita*

# Východiska: obrat k jazyku

- **Konstruktivní povaha jazyka, řeči a písma :**
  1. nástroj jednání: co lidé „dělají“ prostřednictvím řeči/jazyka
  2. prostředek re/produkce psychické a sociální reality(viz např. Bačová, 2004): konstrukce objektů a kategorií (Romka, žena), vlastností, hierarchií pozic, situace

**Teze:** porozumění psychické a sociální realitě vyžaduje zkoumat procesy, jimiž je tato realita reprezentována, reprodukována či transformována v jazyce a jiných znakových systémech (v každodenních, neformálních konverzacích, médiích, psaných textech, oficiálních dokumentech, biografických datech, apod.), **srov. experiment, pozorování** (příklad: výzkum šikany)

- **Zdroje:**
  - 1) Uvědomění si klíčové role jazyka pro studium společnosti
  - 2) Nárůst významu lingvistiky napříč sociálními vědami
  - 3) Sociální věda jako diskurzivní praxe (např. Gilbert&Mulkey, 1984).

# Sociální konstrukcionismus

(upraveno dle Burr, 2003)

- ▶ Kritický postoj k etablovanému vědění (zdravý rozum, vědecké poznání – např. identita, dětství, nemoc, národ, pohlaví)
- ▶ Historická a kulturní specifičnost (konceptů, porozumění, interpretací, praktik)
- ▶ Vědění je závislé na sociálních praktikách. Klíčová role jazyka v utváření vědění: vytváření sdílených verzí světa.
- ▶ Produktivní povaha vědění: popisy a konstrukce událostí definují specifické jednání jako „normální“, „správné“, ...
- ▶ Anti-esencialismus (srov. příroda/kultura)
- ▶ Anti-realismus (realita „za“ textem)
- ▶ Jazyk/řeč jako nástroj jednání (a nikoliv nástroj reprezentace)
- ▶ Orientace na interakci a sociální praktiky (např. oproti mentalismu)
- ▶ Cílem výzkumu jsou funkce a důsledky verzí světa, nikoliv pravdivost/korespondence s realitou (*viz „Slovákem se člověk narodí, nemůže se jím stát“*)

# Základní pojmy: diskurz

## 1) Diskurz

- Rozpoznatelný způsob reprezentace a organizace sociální reality, jež má vždy specifické důsledky z hlediska odlišných práv, privilegií a vztahů moci, do nichž umísťuje sociální aktéry a aktérky (Zábrodská, 2009).
- Sara Mills (Discourse, 2004): podle Foucaulta diskurz strukturuje realitu tím, že vymezuje:
  - 1. jaké objekty jsou poznatelné, vhodné zájmu či vůbec reálně existující
  - 2. kdo má právo vytvářet pravdivá tvrzení o realitě a kdo je z takové tvorby vyloučen
  - 3. jaké jsou legitimní způsoby používání a rozvíjení kategorií, jimiž je svět v dané době uchopován (příklady?)
- Odlišné významy slova „diskurz“: srov. „regulovaný systém tvrzení“ (Henriques et al., 1984) a „všechny formy mluvené interakce, formální i neformální, a psaných textů jakéhokoliv typu“ (Potter a Wetherell, 1987).

Zde zejména jako analytická kategorie (podobně jako narace)

# Diskurzivní analýza (DA)

- ▶ Metodologický přístup ke studiu jazyka a řeči: cílem je porozumět sociální interakci a roli diskurzu a komunikace v každodenním životě (Wooffitt, 2005).
- ▶ Obecně vzato DA vždy představuje **systematický postup analýzy textů** s cílem identifikovat pravidelnosti objevující se při utváření významu v mezilidské interakci (analýza významů, interpretací, pravidel, norem, kulturních praktik, ideologií).
- ▶ Nejčastější témata: gender, etnicita, zdraví, moc a ideologie, psychoterapie a poradenství
- ▶ Často zahrnuje také detailní analýzu rétoriky a argumentace: každý výrok je vždy výsledkem výběru a jako takový má politické důsledky. Specifický výběr použitých výrazů reflektuje ideologické efekty textu.
  - Proč právě tato věta/slovo právě zde? „*white invasion of the cost*“

# Diskurzivní analýza

- Analýza „textů“
  - Text = řeč (konverzace v přirozeném prostředí, konverzace v institucích, verbální interakce), psané texty, vizuální zobrazení → veškeré akty a objekty nesoucí (a současně utvářejí) specifický význam

Diskurzivní analýza: identifikace vzorců a pravidelností (patterns) v textech. 3 roviny obecnosti:

- Interakční řád: jak je řeč koordinována? Jak je dosahováno porozumění? Co je dosahováno? Jaká sociální aktivita se odehrává? CA, DP
  - Diskurzivní řád: jaké kategorie vytvářejí/umožňují studovaný text? Jaké jsou mezi nimi vztahy? Jaké jsou možnosti daného diskurzu? Jak umístí uje sociální aktérky? DP, PDA
  - Historická a institucionální organizace diskurzu: jak se diskurzivní formace proměňují? Jak jsou institucionalizovány? Spojení s mocí a kontrolou (např. Foucault či Rose). CDA, PDA
- Předmětem zájmu není, co je za textem (osobnost, sociální struktura), ale co text *dělá*, pomocí jakých prostředků a s jakými *důsledky* (např. ?)



# Hlavní směry diskurzivní analýzy

- ▶ **Konverzační analýza (CA):** analýza mikro–konverzačních dat .  
*Příklad:* mocenské asymetrie v konverzaci v závislosti na sociální pozici aktéra (psychoterapie)
- ▶ **Diskurzivní psychologie (DP):** analýza výpovědí o mentálních stavech a diskurzu, v němž jsou mentální stavy učiněny relevantními (Wooffitt, 2005); rétorická a dilematická povaha diskurzu.  
*Příklad:* jak jsou výroky o „mysli“ a „emocích“ používány v interakci k diskreditaci menšiny
- ▶ **Foucaultovská diskurzivní analýza (FDA):**  
*Příklad:* genderové diskurzy, diskurzy zdraví a nemoci
- ▶ **Kritická diskurzivní analýza (CDA):** ideologická funkce jazyka – jak jazyk funguje při vytváření a udržování vztahů moci a dominance.  
*Příklad:* hračky jako sémiotické objekty (barva, design, lexikální volby)
- ▶ **Kritická diskurzivní psychologie (CDP):** syntetizující přístup (mikro– a makroanalýza diskurzu) – lokální i globální konstrukce jevů.  
*Příklad:* Praktické ideologie o etnicitě nebo genderu, pozice maskulinity

# Základní koncepty PDA: subjektová pozice/pozice subjektu (subject position)

- ▶ Diskurzivní pozice: „místo“ v diskurzu zahrnující specifický pojmový repertoár a umístění osoby ve struktuře práv a povinností, kterou daný repertoár evokuje (Davies, Harré, 1990).
  - Problém „sedimentace“ pozic.

B: „*Promiň, že jsem tě s sebou vláčel, když ti není dobře*“  
[nepříjemné překvapení na straně A].

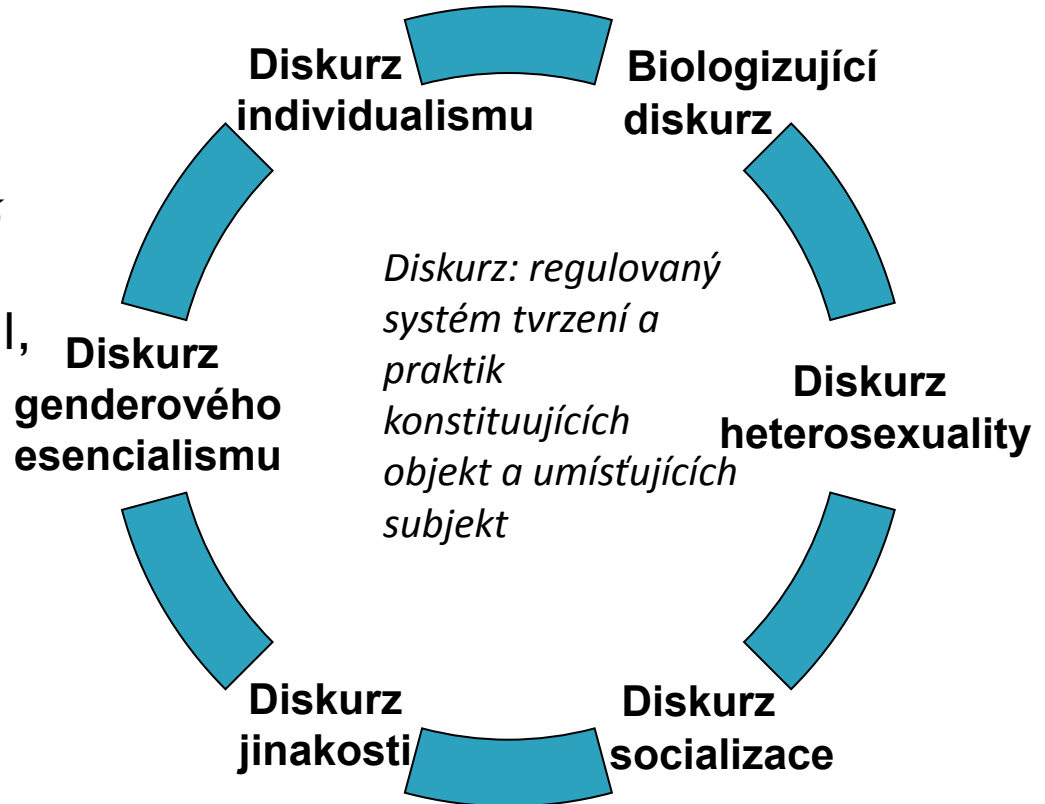
A: „*Ty jsi mě přece nevláčel, já jsem sama chtěla jít*“  
[nepříjemné překvapení na straně B]

- ▶ Wetherell, M., Edley, N. (1999): Negotiating Hegemonic Masculinity: Imaginary Positions and Psycho-discursive Practices. *Feminism & Psychology*, 9, 3, 335–356.
  - „Heroická“ pozice, Pozice „obyčejného muže“, Pozice „rebela“

# Příklad 1: PDA – analýza genderové identity

► Obecná část analýzy:  
užití diskurzů napříč  
všemi rozhovory

- *Konstitutivní hierarchické dichotomie*
- *Pozice subjektu* (Wetherell, Edley, 1999)
- *Emoční investice* (Hall, 1996; Henriques et al., 1998)
- *Funkce* použití diskurzu
- *Implikace* diskurzu (např. ve vztahu k udržování genderové nerovnosti)



## Diskurz socializace

- ▶ *Diskurz socializace* – systém vědění a praktik, které konstruují gender jako výsledek působení vnějších sil sociálního původu na jedince, toto působení předcházející, osobnost. Gender je typicky popisován jako ženská či mužská *role* osvojená výchovou a udržovaná nejrůznějšími sociálními tlaky, jimž se jedinec poddává.

Rodiče od dětí očekávají, aby zůstávaly v té rodinné struktuře a aby jí do jisté míry plnily, i ty role, který jim jsou přisouzené, které oni jim sami jim vnukli. To znamená, že cítíš, když přijedeš za svou mámou nebo babičkou je navštívit, tak cítíš, že kromě toho, že ona sama se podle těch svých tradic chová, protože v nich byla vychovaná a celý život v nich prožila, tak zároveň, že je čeká i od tebe. A ať se tě jakkoliv neptá, jestli splňuješ nebo nesplňuješ tu roli, tu představu její, tak prostě je to tam přítomné, nebo aspoň já to tam cítím. Když já se vracím do rodiny, tak cítím, že rodina po mě jistou, jako takovouhle věc vyžaduje, jakoby naplňování nějaké role, jako mužské role třeba.

## Diskurz individualismu

*Diskurz individualismu* – systém vědění a praktik hovořících o jedinečnosti a svobodě každého člověka a o právu svou jedinečnost realizovat bez ohledu na pohlavní/genderovou či jinou příslušnost. Gender je konstruován jako nelegitimní omezení individuální svobody a práv.

449 Já jsem přesvědčená,  
450 že nikdo nemá právo mi jako něco určovat nebo,  
451 nebo mít předem nějaké představy, o tom, co je ženská a  
mužská role,  
452 a že už prostě jako díky nějakému vývoji a tak, nebo osvětě,  
453 nebo prostě těm změnám, ke kterým dochází,  
458 tak, že už by k těm problémům [s genderovými rolemi] nemělo  
docházet.

# Příklad dynamiky: diskurzy socializace a individualismu

- **Konstitutivní hierarchické dichotomie:** jedinec x společnost, svoboda x determinace, pokrok x tradice
- **Pozice subjektu:** svobodné Já x determinovaní druhí, vědoucí Já x nevědoucí druhí, pokrokové Já x tradiční druhí
- **Emoční investice:** přesvědčení o vlastní svobodě a schopnosti žít život podle svých přání
- **Funkce použití diskurzu:** kritika tradičních genderových uspořádání, zaujímání pozice uvědomělé, pokrokové osoby
- **Důsledky**
  - DS: měnitelnost genderu ve vztahu k Já x determinismus ve vztahu k druhým (upírání kapacity reflexe, poznání, změny)
  - DI: umožňuje explicitní kritiku a rezistenci vůči genderové binaritě x ve vztahu k Já činí gender neviditelným

## 2. část analýzy: konstrukce individuálních identit

- Detailní analýza šesti konkrétních genderových identit.
  - Jak genderové diskurzy působí na úrovni individuálního jáství?
- **Genderová identita**
  - *obecná*: umožňená diskurzy jako kulturně sdílenými systémy významů a praktik
  - *specifická*: definovaná specifickými vztahy mezi diskurzy a specifickým interakčním kontextem, na nějž se mluvčí orientuje
- **6 genderových identit**
  - 1: DI – DH – DB – DGE. Tenze: DGE x DI
  - 2: DI – DS – DB. Tenze: DS x DI
  - 3: DS – DH – DB. Tenze: DH x DS
  - 4: DI – DS – DJ. Tenze: DI x DS, DI x DJ
  - 5: DS – DH – DGE. Tenze: DS x DGE
  - 6: DS – DI – DH. Tenze: DS x DI

## Příklad 2: CDA – analýza diskurzivní konstrukce násilí (Coates, Wade, 2007)

- ▶ Analýza jazyka používaného při reprezentaci násilí soudnictví, psychiatrie, politiky, psychologie, ad.
  - Strategické užití jazyka jako nástroj vykonávání institucionální moci – management informací a rétoriky – v demokratické společnosti je klíčová schopnost prezentovat svou verzi reality jako tu nejvíce přesvědčivou
  - Čím horší je násilí, tím více musí být skrýváno a legitimizováno, mj. za pomoci jazyka a reprezentace (vyhýbání se odpovědnosti, charakter oběti, apod.), např. „incident“ vs. „dlouhodobé násilí“ – důsledky
- ▶ 4 diskurzivní operace při (mis)reprezentaci násilí:
  - *Maskování násilí* (jeho existence a skutečné povahy, např. síla a záměr)
  - *Snižování odpovědnost pachatele* (emoce, systém, apod.)
  - *Skrývání vzdoru oběti* (a naopak akcentace pasivity, souhlasu)
  - *Obviňování a patologizace oběti (aktérství jen u negativních jevů)*
- Násilí je vždy: záměrné, způsobené jednou osobou druhou, oběť vždy rezistuje – reprezentace násilí toto systematicky zamlčují



## Miles Davis' account of the first time he assaulted his wife, Frances (Davis and Troupe 1990)

I loved Frances so much that for the first time in my life I found myself jealous. I remember I hit her once when she came home and told me some shit about Quincy Jones being handsome. Before I realized what had happened, I had knocked her down... I told her not to ever mention Quincy Jones' name to me again, and she never did...

Every time I hit her, I felt bad because a lot of it really wasn't her fault but had to do with me being temperamental and jealous. I mean, I never thought I was jealous until I was with Frances.

Before, I didn't care what a woman did; it didn't matter to me because I was so into my music. Now it did and it was something that was new for me, hard for me to understand (p. 228).

## Dr. John Bradford, wrote the following passage about crimes of sexualized violence against children

The causes [of paedophilia] are vague, but biological abnormalities, generally ascribed to genetics or a brain dysfunction, may play a role. What remains clear is that paedophilia is not a deliberate choice made by an individual: it is the product of a disordered but inescapable sex drive that targets children.

Unlike other psychiatric disorders, paedophiles are typically rational and competent, able to function productively on a day-to-day basis in everything but their compulsive urge to engage sexually with pre-pubescent children (The Globe and Mail, Monday, November 20, 2000, p. A 19; emphasis added).

## Příklad 3: DP – rétorická organizace předsudků (Speer & Potter, 2000)

- ▶ Heterosexismus: sociální praktiky – od lingvistických po fyzické, skrytých po explicitní – privilegující heterosexuální (srov. homofobie)
- ▶ Analýza strategií, jimiž je heterosexistická řeč organizována, zvládána a učiněna přesvědčivou v průběhu každodenních konverzací. Co je považováno za heterosexistický výrok z perspektivy samotných účastníků interakce (orientace a procesuální konsekvence).
- ▶ 4 strategie organizace heterosexistické /předsudečné řeči (resp. orientace a zvládání potenciálně heterosexistických výroků) :
  - Popírání heterosexismu
  - Vykazování neporozumění
  - Zmírnění síly výroku
  - Připuštění existence pozitivních atributů skupiny
- ▶ Kvantifikovatelné hodnocení heterosexismu (dotazníky) může pomoci identifikovat extrémní formy heterosexismu, neodpovídá však subtilním, každodenním, a nepoměrně frekventovanějším formám předsudečné řeči.

# Konverzační analýza

- ▶ Analýza „konverzační architektury“
- ▶ Analýza krátkých sekvencí audio a video nahrávek verbální interakce zaznamenané doslovně v té podobě, ve které se odehrála v přirozeném prostředí.
- ▶ 6 oblastí zkoumání (Heritage, 2004): (1) organizace střídání replik (turn-taking) (2) celková strukturní organizace konverzace (3) sekvenční organizace promluv (4) design replik (5) lexikální volby, (6) interakční asymetrie a jejich vztah k zaujímaným rolím.
- ▶ **Základní organizační principy konverzace:**
  - *párové sekvence* (adjacency pairs): druhá část páru je normativní, i když její realizace může být odložena nebo k ní nemusí dojít.
  - *preferenční struktura*: druhé části přilehlých párů se dělí na preferované a nepreferované odpovědi (souhlas – nesouhlas). Jedná se o deskriptivní kategorie, nepreferovaná odpověď zahrnuje více „interakční práce“.

## Příklad

- ▶ A: If you wanted to: ‘hhh you could meet me at UCB an’ I could show you some a’ other things on the computer
- ▶ (.)
- ▶ Maybe even teach you how to programme Basic of something
- ▶ B: (0.6) Well, I don’t know if I’d wanna get all that invo:lved, hh’hhh”
- ▶ A: It’s really interesti:ng.
- ▶ Dodatečný argument následující po pauze ukazuje orientaci A na odmítnutí a snahu mu předejít.
- ▶ Odpověď B vykazuje typické rysy odmítnutí, mimo jiné je nepřímé.
- ▶ Další přesvědčující argument ukazuje, že předchozí věta *je A* jako odmítnutí pochopena, tj. B odmítnutí komunikuje úspěšně, ale zatím nebylo A přijato.

## Příklad 4: CA – konverzační analýza moci (Goodwin, 2002)

- ▶ Sledování výstavby mocenské nerovnováhy v každodenní interakci dospívajících dívek
  - Analýza přirozené interakce ukazuje, že dívky v některých kontextech usilují o dominanci spíše než o kooperaci, tj. uplatňují praktiky exkluze, vytváření mocenské nerovnováhy a vykazují preferenci nesouhlasu a udržování rozporů.
  - Poznatky CA o architektuře konverzace umožňují sledovat dynamiku mocenských vztahů na mikroúrovni interakce (sledování voleb):
    - Zahájení konverzace bez úvodu
    - Přímé odmítnutí
    - Používání direktiv
    - Odmítnutí není vysvětleno ani zmírněno
    - Neposkytnutí odpovědi (viz párové sekvence)
    - Změna tématu před doplněním páru

# Doporučená literatúra: česká a slovenská

- ▶ Bačová, V. (2009): *Súčasný smery v psychológii. Hľadanie alternatív pozitivizmu*. 2. edice. Bratislava: VEDA.
- ▶ Zábrodská, K. (2009): *Variace na gender. Poststrukturalismus, diskurzivní analýza a genderová identita*. Praha, Academia.
- ▶ Zábrodská, K. (2010): Diskurzivní analýza v soudobé sociální psychologii: teorie, koncepty a aplikace. *Československá psychologie* (v tisku).
- ▶ Bačová, V. (2004): Analýza pôsobenia moci v interakcii novinárky a policajta. *Československá psychologie*, 48, 523–538.
- ▶ Plichtová, J. (2000): Renesanci záujmu o jazyk: diskurzívna psychológia a analýza diskurzu. *Československá psychologie*, 44, 289–308.
- ▶ Plichtová, J., Lášticová, B., Petrjánošová M. (2009). *Konštruovanie Slovenskosti vo verejnom priestore*. Kabinet výskumu sociálnej a biologickej komunikácie SAV, Bratislava.

**Děkuji za pozornost!**